

מבוא: על האפשרות לדבר את השואה והנכבה יחד

בשיר בשיר עמוס גולדברג

ראשיתו של ספר זה בקבוצת אנשי חינוך - יהודים ופלסטינים אזרחי ישראל, דתיים וחילונים, בעלי השקפות פוליטיות שונות - שנפגשו במהלך שנת 2008 כדי לעסוק יחד בנושא השואה. המפגשים נערכו במסגרת מכון ון ליר בירושלים ובשיתוף קרן היינריך בל. הם כללו הרצאות וסיורים שעסקו בתכנים היסטוריים ואחרים הנוגעים בעיקר לשואה, אך גם לנכבה, והונחו על ידי שני מדריכי קבוצות מקצועיים בני שני הלאומים, סאיד תלי ומיכל לוי. בתום סדרת המפגשים נסעו חלק מחברי הקבוצה לסמינר בברלין שאורגן בשיתוף עם המרכז החינוכי שבבית ועידת ונוה. סדרת מפגשים זו, שנפרסה על פני יותר משנה, הייתה אינטנסיבית ומאתגרת ביותר מבחינה רגשית, אינטלקטואלית, פוליטית ומוסרית, והיא טלטלה את כל המעורבים בה. ראוי לציין כי איש מכותבי המאמרים שקובצו בספר לא נמנה עם חברי קבוצת המפגש (לבד מעמוס גולדברג, שהשתתף בתכנונה וליווה אותה כהיסטוריון של תקופת השואה). חוויית המפגש סביב נושאים כה טעונים דרבנה את מכון ון ליר בירושלים להמשיך את הדיון בסוגיות אלו, ובשיתוף קרן היינריך בל הוחלט להוציא לאור ספר בנושא.

הנחת היסוד לקיום הקבוצה, כפי שתוצג מיד, הייתה גם נקודת המוצא לזימון הכותבים לספר, והיא התמקדה ביצירת שיח משותף ליהודים ופלסטינים אזרחי ישראל בנושא השואה. אולם נקודת הפתיחה של הספר אינה זהה לנקודת הסיום שלו. מאז שנהגה עבר הספר גלגולי צורה ותוכן רבים עד שהגיע לצורתו הנוכחית: לא ספר שמוקדו הוא עיסוק יהודי-ערבי משותף בשואה, שבמסגרתו עשויה גם סוגיית הנכבה לעלות כבדרך אגב, אלא ספר שבוחן את עצם אפשרות העיסוק המשותף בשואה ובנכבה כשני עברים טראומטיים מכוננים של הזהויות הלאומיות של הפלסטינים והיהודים בפלסטין/ארץ ישראל. דהיינו, הוא הפך מספר בעל מוקד אחד, שמארגן את הקואורדינטות וההיררכיות המרכזיות של השיח שבמסגרתו מתנהל הדיון, לחיבור בעל שני מוקדים המבקש לבדוק את מגבלותיה של התפיסה שממנה החל הפרויקט, ולהציע מנעד רחב יותר של אפשרויות לדיון משותף של יהודים ופלסטינים בעבריהם הטראומטיים.

במבוא זה אנו מבקשים לתאר בקצרה את גלגוליהם הקונספטואליים של פרויקט המפגש ושל הספר, ובדרך זו לסרטט את קשת האפשרויות הקיימות בשיח הציבורי הישראלי (שהוא בעיקרו יהודי) לדבר בשואה ובנכבה, וכיחד. נמנה להלן ארבע נקודות ציון מרכזיות בתהליך זה, שמסמלות לדעתנו ארבע פרדיגמות שיח משותפות אפשריות במרחב הדיבור הישראלי, והן ממוקמות על

ציר הרצף שבין ההיררכי לאנלוגי. טיפולוגיה זו משאירה מחוץ לדין את העמדה הרווחת מאוד בקרב הציבור היהודי בישראל, השוללת או אף אוסרת את הדיבור על הנכבה, וכל שכן את הדיבור המשותף, ביחד, על השואה ועל הנכבה.

א. השיח היהודי והגלובלי

ראשיתו של הפרויקט בהצעה לקיים קבוצה משותפת ליהודים ולערבים שתעסוק בנושא השואה. הקבוצה הייתה אמורה לרוץ במה שמכונה ההיבטים ה"יהודיים" של השואה, וכן בהיבטים ה"אוניברסליים" שלה. בין השאר כללה ההצעה הזהרה מפני הנזק שבהשוואת השואה והנכבה, בטענה שידע היסטורי אמתי על אופיים המיוחד של השואה ושל הנאציזם יכול למנוע השוואות מזיקות מהסוג הזה. הפרויקט המוצע כונה "קבוצת דיאלוג ישראלית-פלסטינית מתמודדת עם השואה". הצעה ראשונית זו מייצגת עמדה מקובלת מאוד בישראל ובעולם ומסמנת את קצה מנעד הדיבור המשותף - שיח השואה היהודי והגלובלי.

מן המפורסמות היא שהשואה הפכה למרכיב מרכזי, אולי המרכזי ביותר, בזוהת היהודית בת זמננו - הן בישראל והן מחוצה לה. אולם מאז שנות השמונים נתפסת השואה גם כאירוע סמלי גלובלי שחורג הרבה מעבר למדינת ישראל וליהודים; אירוע שמציין, בעיקר עבור המערב אך למעשה גם עבור חברות אחרות, נקודת מפנה אתית, היסטורית ואפיסטמית אשר שינתה את האופן שבו בני אדם וחברות מבינים את עצמם. ההיסטוריון אלון קונפינו מכנה זאת "עבר מכונן" (foundational past).¹ השואה היהודית הפכה לאירוע פרדיגמטי של רצח עם ושל טראומה אישית וקולקטיבית, ובחלקים גדולים של העולם כל בן תרבות מצווה לזכור אותה ולהבין את משמעויותיה. כך יצרה השואה ידע קוננו אשר מוסדות של השכלה, הנצחה, זיכרון ותרבות שוקדים על הפצתו, ושנכרכות בו מצוות עשה ולא תעשה רבות (כמו האיסור להכחיש את השואה).

1. Alon Confino, *Foundational Pasts: The Holocaust as Historical Understanding*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012. ראו גם Dan Diner, "The Destruction of Narrativity: The Holocaust in Historical Discourse," in Moishe Postone and Eric Santner (eds.), *Catastrophe and Meaning: The Holocaust and the Twentieth Century*, Chicago: The University of Chicago Press, 2003, pp. 67-80; Daniel Levy, and Natan Sznaider, *The Holocaust and Memory in the Global Age*, Philadelphia: Temple University Press, 2006; Jeffrey C. Alexander, "On the Social Construction of Moral Universals: The 'Holocaust' from War Crimes to Trauma Drama," *European Journal of Social Theory* 5, 1 (2002), pp. 5-85

יהודים רבים סבורים שעל הפלסטינים ללמוד את השואה, ללא כל קשר לסכסוך, כדי להתוודע לפשע הנתעב ביותר שבוצע אי פעם בידי בני אדם, וכדי להבין את עומק הטראומה היהודית. גם רבים אחרים, שאינם ישראלים ואף אינם יהודים, משוכנעים שעל הערבים בכלל ועל הפלסטינים בפרט ללמוד על השואה, שהרי זהו כאמור "העבר המכונן" הגלובלי המציב תמרור אזהרה לקטסטרופות הרובצות לפתחו של המין האנושי. נדמה אפוא שאירופה, שחוללה את השואה, נטלה לעצמה את הסמכות להכריע שהשואה תהיה העבר המכונן של האנושות כולה - עבר שכל בן תרבות מחויב לזכרו.

ואכן, פרויקטים רבים בארץ ומחוצה לה נרתמו להורות את השואה לערבים בכלל ולפלסטינים בפרט.² במקצת הפרויקטים הללו המסרים הציוניים של לקחי השואה מובעים במפורש, במקצתם הם מובעים במובלע, ובאחרים - כלל לא. חלק מהמוסדות העוסקים בהנצחת השואה ובזכרה, ובכללם גם מוסדות שעוסקים בהפצת ידע על אודות השואה לערבים, מדגישים דווקא לקחים אוניברסליים כמו מחויבות רדיקלית לאתיקה גלובלית של זכויות אדם, שנולדה בעקבות השואה. שיח מהסוג הזה מאפשר במסגרתו גם את הדיבור על הנכבה, אולם רק בתוך מבנה שיח היררכי ברור שבו לימוד השואה הוא חובה אוניברסלית, ואילו העיסוק בנכבה הוא דיון פרטיקולרי שבהקשרים אלה אי-אפשר למנוע בעד הפלסטינים מליזום אותו. עם זאת, בתוך מסגרת היררכית כזאת הכחשת השואה היא איסור חמור והפרה של טאבו, ואילו הכחשת התרחשותה של הנכבה היא חלק מדיון היסטורי ופוליטי לגיטימי שאינו שונה מדיונים אחרים על אופיים של אירועים היסטוריים שנויים במחלוקת. ברוח זו פסק בית המשפט האירופי לזכויות אדם כי אסור להכחיש את השואה אך הכחשת רצח העם הארמני מותרת במסגרת חופש הביטוי.³

מסיבה זו, מפרספקטיבה יהודית, ולעתים גם מערבית, שיח כזה מתנהל מתוך חרדה גדולה מפני פריצת גבולות ההיררכיה, אשר עלולה ליצור השוואה או אנלוגיה מסוג כלשהו בין שני האירועים. לכן, מבנה השיח שנארג סביב חרדה זו מבליט את ההבדלים אשר טשטושם מתקרב לתחום הטאבו של הכחשת השואה. שיח זה נושא אופי חד-כיווני מאחר שהוא נועד ללמד את הערבים את עברם

2. כך, לדוגמה, סוכנות הסעד לפליטים אונר"א ביקשה בקיץ 2009 לכלול את לימוד השואה בכתבי הספר שהיא מפעילה ברצועת עזה. הרעיון נדחה בידי חמאס בטענה שהשואה היא "שקר ציוני", וראו "האם תלמידי עזה ילמדו על השואה?", מאקו, 30.8.2009. דוגמה נוספת היא פרויקט אל-אדין: יוזמה משותפת של יהודים, מוסלמים ונוצרים בצרפת שנועדה בראש ובראשונה להתמודד עם הכחשת השואה בקרב הערבים מתוך עמדה של כבוד וסובלנות הדדית, וראו <http://www.projetaladin.org/en>

3. ההחלטה התקבלה ב-17 בדצמבר 2013. ראו עופר אדרת, "מועצת אירופה: מותר להכחיש את רצח העם הארמני, אסור להכחיש את השואה", הארץ, 18.12.2013.

המכונן והטראומטי של היהודים, שלו ערך אוניברסלי וגלובלי. לפיכך, השיח הזה מעורר זעזוע בכל פעם שמתברר שהפלסטינים אינם יודעים די על השואה ואף אינם מעוניינים לדעת עליה, אך מנגד, במסגרת השיח הזאת היהודים אינם מחויבים ללמוד על הנכבה ולעסוק במשמעויותיה. שיח השואה היהודי והגלובלי מהסוג הזה יכול להיות סובלני לאזכור הנכבה אם הדבר נעשה בהתאם לכללים ההיררכיים של השיח. אולם לעתים אף עצם העיסוק בנכבה, שבעטייה דורשים הפלסטינים את זכות השיבה של הפליטים ותביעות פוליטיות אחרות שנראות בעיני יהודים רבים כחותרות תחת עצם יהדותה של מדינת ישראל, נתפס כחילול זכר השואה ולעתים אף כביטוי של אנטישמיות.

חלק ניכר מהציבור הפלסטיני דוחה שיח זה בטענה שהוא חד־צדדי. רבים מהפלסטינים סבורים כי בסופו של דבר זיכרון השואה שנארג אל שיח מהסוג הזה הוא מעין הון סמלי התומך בעמדה היהודית־ציונית מפני שהוא מצדיק, ולו בעקיפין, את הקמת מדינת ישראל; מכיוון שהוא מחייב אמפתיה מיוחדת כלפי העם היהודי וכלפי קורבנות השואה; ומאחר שהוא מייחד את שואת היהודים מכל שאר אירועי הקטסטרופה שהתרחשו בעולם כאירוע בעל משמעויות היסטוריות אוניברסליות. תחושות אלה עומדות ברקע הנטייה של חלק מהפלסטינים להכחיש באופן מלא או חלקי את התרחשותה של השואה ולראות בה מניפולציה ציונית. עם זאת, יש פלסטינים אשר רואים גם במסגרת זו את ראוי לשיח יהודי-ערבי משותף. כזה הוא למשל האב אמיל שופאני מנצרת, אשר עוסק בהנחלת מורשת השואה לפלסטינים בישראל ואף הוביל מסע משותף של ערבים ויהודים למחנות ההשמדה בפולין. על עבודתו זכה האב שופאני ב־2003 בפרס אונסק"ו לחינוך לשלום, וכן בכמה פרסים מטעם מדינת ישראל ומטעם ארגונים יהודיים. בהקשר זה ראוי לציין שהאב שופאני רכש את השכלתו האקדמית והתיאולוגית בצרפת, ושם התוודע גם לנושא השואה ולמרכזיותה בתודעה האירופית. זו הייתה אפוא המסגרת הראשונית להקמת הקבוצה. אולם שיח היררכי זה, גם אם הוא מתקיים מתוך רצון טוב ומתוך כנות מן הצד היהודי, לא יכול היה לשמש מסגרת ראויה לקבוצת מפגש שוויונית.

ב. שיח ישראלי אזרחי

כבר במהלך הדיונים הראשוניים על הקמת קבוצת המפגש הוחלט שהמסגרת הדיסקורסיבית שתוארה לעיל אינה מתאימה כיוון שהיא יוצרת אי-שוויון מובנה בין בני שני הלאומים. נקבע אפוא שיש לנסות ולבסס עבור הקבוצה מסגרת קונספטואלית שוויונית יותר. מסגרת זו גם הייתה הבסיס ל"קול קורא" שנשלח לכותבי המאמרים שקובצו בספר זה. מסגרת שיח זו קרובה לשיח היהודי והגלובלי שתואר לעיל אך נבדלת ממנו בכמה היבטים עקרוניים.

חשיבות העיסוק בנושא השואה כאירוע מרכזי בהווה הישראלית וכאחד האירועים המכוננים של המאה העשרים, כסמל אתי וכתמרור אזהרה פוליטי הייתה הנחת היסוד של פעילות הקבוצה. אולם העיסוק המשותף ביקש לכונן דיון "אזרחי" בשואה שאינו חופף (גם אם אינו מבטל) את הזיכרון ה"לאומי" של ההתרחשות. מתוך כך צמחה השאלה העיקרית שהייתה ציר מרכזי של הקבוצה ושל הספר: האם אכן אפשר לקיים במדינת ישראל זיכרון של השואה ועיסוק בה מפרספקטיבה של חברה אזרחית שלה שותפים יהודים וערבים?

הנחת העבודה המרכזית של הקבוצה הייתה שהדיון המשותף בשואה נועד לכונן ספרה ציבורית משותפת ליהודים ולפלסטינים אזרחי ישראל. בהיותה כזאת, השואה אינה "שייכת" לשום צד ו"יהדותה" מושהית ברגע הראשון; השואה היא אירוע היסטורי מרכזי בחשיבותו עבור בני האדם בכלל, ולכן ראויה לדיון ציבורי בכל מקום, ובעיקר בישראל. עמדה כזאת מפגישה את שני הצדדים לדיון מתוך שוויון עקרוני ומאפשרת לכל צד להגיע לדיון כזה מתוך עולמו ומתוך רגישויותיו התרבותיות והפוליטיות. כך, לדוגמה, הפלסטינים העלו מיד את ההקשר של הנכבה ואילו היהודים ביקשו לבסס את זיקתם הייחודית לאירוע כקורבנותיו וכנשאים היסטוריים. אולם הקבוצה יצרה מסגרת משותפת, מעין ספרה ציבורית זוטא, שבה נערך דיון על הסמל המשותף. השותפות לוויכוח על משמעותו של הסמל, שהיה לעתים חריף מאין כמוהו, היא שיצרה את המרחב המשותף, ולא ההסכמה. המרחב המשותף אפשר למשתתפים להתוודע לסבלו של הצד השני ולהכיר בו אגב ניהול משא ומתן תמידי על המשמעות המוסרית והפוליטית של הכרה זו – הן כלפי פנים והן כלפי חוץ.

זה היה ניסיון להפוך את זיכרון השואה בישראל מזיכרון יהודי-לאומי מדיר לזיכרון אזרחי מכיל, שבו גם לפלסטינים אזרחי מדינת ישראל יש חלק. מקימי הקבוצה קיוו שדווקא נושא השואה יוכל לארגן סביבו דיון אזרחי משמעותי הכולל יהודים וערבים, ואשר מחזק את ערכי השוויון ואת ההכרה וההיכרות ההדדית בין בני שני העמים. יתרה מזו, הקבוצה והספר נולדו מתוך מחשבה שבדומה לעמדות פמיניסטיות משנות השבעים והשמונים של המאה העשרים – אשר ביקשו לפרש מחדש את הקנון המערבי הפטריארכלי כדי "לגנוב את המיתוס", כפי שנאמר לעתים – כך גם הפלסטינים יוכלו לפרש מחדש ומתוך הפרספקטיבה שלהם את השואה, שהפכה כאמור לאירוע מכונן לא רק עבור יהודים אלא עבור העולם המערבי כולו ואף מעבר לכך. בתוך מסגרת זו זכה העיסוק בנכבה ללגיטימציה מלאה ואף עלה באינטנסיביות רבה הן בקבוצת המפגש, שהקדישה לה חלק מפגישותיה, והן ברבים ממאמרי הספר, שמחבריהם, יהודים ופלסטינים, הוזמנו להתמודד עם תזה זו ולהתעמת איתה ישירות או בעקיפין.

עם זאת, גם במסגרת זו הייתה השואה מוקד השיח והציר המארגן שלו. רבים מהמשתתפים הפלסטינים בקבוצת המפגש חשו שלמרות הניסיון לאזרח את השואה, ולמרות הלגיטימציה המלאה להעלות את סוגיית הנכבה, לצד סוגיות

רבות אחרות שעל סדר היום של הפלסטינים, השיח עדיין נותר כבול בתוך אסימטריה יסודית. יתרה מזו, רבים מהם חשו שבעוד הם נדרשים מתוך ציווי קטגורי אוניברסלי חדש כלשהו לחוש אמפתיה כלפי היהודים שהושמדו בשואה או שניצלו ממנה, היהודים אינם מחויבים כאמפתיה כלפי סבלם של הפלסטינים, אף שלמעשה הם הגורמים לו. ייתכן, חשו חלק מהפלסטינים, שמהצד היהודי מצופה לחוש אמפתיה מסוג זה, אך הדרישה המופנית אליו היא מסוג אחר ובעלת אופי וולונטרי יותר. מבנה כזה המארגן את השיח המשותף אף פטר את היהודים, כך חשו חלק מחברי הקבוצה הפלסטינים, מלקבל אחריות על הסבל שגרמו לפלסטינים. לעומת זאת, מבחינתם של חלק מהיהודים בקבוצת המפגש ואף מן הכותבים בספר, אסימטריה זו היא בלתי נמנעת משום שאופיים ההיסטורי של האירועים שונה לחלוטין. שהרי השואה היא אירוע מכונן של התפרצות רוע רדיקלי, אולי אף ייחודי בהיסטוריה האנושית. בהיותה כזאת ראויה השואה להילמד על ידי האנושות כולה ובוודאי על ידי הערבים, אשר מתוך אי-הבנה יסודית של אופייה זה של השואה נוטים להשוותה לנכבה, להכחישה או לאמץ עמדות אנטישמיות. השוואה מוטעית כזאת אף מעמידה את היהודים, מתוך בורות היסטורית, כאנלוגיים לנאצים. הנכבה, לעומת זאת, היא כאמור אירוע היסטורי פרטיקולרי שרבים כמותו התרחשו בהיסטוריה האנושית, ואשר יש לדון בו בתוך מסגרת קונספטואלית של מאבקים לאומיים ואולי אף קולוניאליים.

כאמור, העמדה ה"אזרחית" עמדה בבסיס ה"קול קורא" שנשלח אל כותבי המאמרים בספר זה. אולם במהלך העבודה על הספר הלך והתברר לנו כעורכים ששיח אזרחי במתכונת כזאת גם הוא מוגבל והיררכי. כפי שטוענת שירה סתיו, עמדה זו, גם אם היא מבקשת להכיר באסון הפלסטיני, עושה זאת דרך עולם המושגים היהודי שבמרכזו השואה. בכך היא מנכסת את האסון הפלסטיני ומשעבדת אותו לעולם מושגים זה, ולא זו בלבד אלא שבסופו של דבר היא נכשלת כישלון אתי בהעמידה באופן נרקיסיסטי את האני היהודי במרכזו של השיח.⁴ מצד אחד חשנו שהדיון המשותף בעברים הטראומטיים של שני העמים הוא צעד מתבקש והכרחי, ומצד אחר חיפשנו מסגרת קונספטואלית שתאפשר דיון שוויוני בין שני העמים ואשר בה בעת גם תימנע מלטשטש את ההבדלים ההיסטוריים בין שני האירועים ואת האחריות האתית והפוליטית שכל אחד מהם מטיל על שני הצדדים. סברנו שגם אם אלו אירועים היסטוריים מסדר גודל שונה במידת האכזריות שלהם, נוכחותם הטראומטית בזיכרון של שני העמים נושאת אופי דומה ומשום כך נתונה לדיון משותף. בשלב זה של עריכת הספר החלטנו אפוא למקד אותו בסוגיית העיסוק המשותף בשואה ובנכבה ואף הודענו על כך לכותבים. מקצתם התנגדו

4. Shira Stav, "Nakba and Holocaust: Mechanisms of Comparison and Denial in the Israeli Literary Imagination," *Jewish Social Studies* 18, 3 (2012), pp. 85-98

נחרצות לסוג כזה של דיון; אנו מכבדים עמדה זו, שמקבלת את ביטוייה בספר, אך מציעים גם לצעוד מעבר לה. למעשה, כבר בעבודת הקבוצה, וגם בחלק מהחיבורים שנכתבו עבור הספר, ניכר חיפוש מכוון אחר מישור שוויוני ומשותף כזה.

ג. שיח האמפתיה

במהלך פעילות הקבוצה אומץ סוג נוסף של שיח, שהתקיים במתח מתמיד עם שני סוגי השיח הקודמים שתוארו – שיח האמפתיה ההדרית. זהו שיח של זיכרון ופיוס אשר במידה רבה שואב את תובנותיו והנחותיו משיח הטראומה האישי והקולקטיבי שהתפתח בעשורים האחרונים, במידה רבה בעקבות השואה ובהקשרה, ואשר הפך לשיח תרבותי מרכזי ורב עוצמה בספרה הציבורית בעולם המערבי, ובמידה גוברת והולכת גם מעבר לו.

הן השואה והן הנכבה נידונות בהקשר של שיח האמפתיה כטראומות מכוננות של שני העמים אשר ממשיכות להשפיע על התנהגותם הפוליטית. במסגרת זו השואה והנכבה נתפסות כעברים שלוכדים את שני העמים במעין כפיית חזרה, אשר מקשה עליהם לעבד את עברם הנורא כדי להגיע לפיוס. שאלת ההכרה ההדרית היא העומדת במרכזו של שיח האמפתיה. במסגרת כלליו של שיח זה אופיים המדויק של האירועים, ובוודאי השוואה היררכית ביניהם, אינם כה חשובים – שכן גם אם האירועים שונים מאוד זה מזה, כזיכרון הם מתפקדים באופן דומה בקרב שני העמים. זהו זיכרון טראומטי המכונן זהות, בעיקרה קורבנית, ואשר דורש עיבוד מעין-פסיכולוגי כדי לפרוץ אל מעבר לה לקראת עתיד טוב יותר.

ההכרה ההדרית בסבל וקבלת אחריות עליו בידי הצד השני נתפסים בשיח האמפתיה כהכרחיים בתהליך העיבוד של הטראומה. היהודים אמורים להכיר בסבל שגרמו לפלסטינים במהלך הנכבה המתמשכת מ-1948 ועד ימינו, ואילו הפלסטינים אמורים להכיר בסבלם של היהודים באירופה, במרכזיות שלו בכינון זהותם ובעולם החרדות הקיומיות הקולקטיביות שהוא מייצר. לא האירועים עומדים במרכזו של שיח זה אלא הזיכרון הטראומטי. כמובן זה ההיררכיה הופכת לאנלוגיה – אך רק במישור של הזיכרון ולא במישור ההיסטורי, שבו מצופים הערבים, כחלק מתהליך ההכרה האמפתית, גם להכיר בחוסר הפרופורציונליות שבין האירועים. במקביל, שיח האמפתיה גם מחדד היטב את המעמד השונה שיש לכל צד ביחס לטראומה של הצד השני, שכן הפלסטינים אינם אחראים במאום לקטסטרופת השואה ואילו היהודים אחראים באופן ישיר לקטסטרופת הנכבה.

שיח האמפתיה האנלוגי והוויכוח על הלגיטימיות שלו היו ציר מרכזי בדיוני הקבוצה, והם אף ציר מרכזי מאוד בחלק ניכר מחיבורי הספר. מטרתו של שיח מעין זה היא לייצר מסגרת קונספטואלית ודיסקורסיבית של הכרה הדרית ושל קבלת אחריות הדרית של שני העמים על עבריהם ועל עברו של העם האחר.

רבים מהכותבים חשו שזה הבסיס המתאים ביותר לדיון משותף שיכול לפרוץ את האי־שוויון היסודי המאפיין את שני מבני השיח הקודמים שסקרנו, וכמה מהם אף סברו שהוא מתאים, בצורתו הרדיקלית, לחשיבה דו־לאומית. ואולם, בספר זה רצינו לצעוד אף מעבר לשיח האמפתי כדי לבדוק את האפשרות של שיח אנלוגי היסטורי וקונספטואלי משותף לשואה ולנכבה.

ד. שיח הרצפים ההיסטוריים והקונספטואליים

שיח זה חוזר אל השואה ואל המרחב הגלובלי, אך הפעם בהקשר היסטורי וקונספטואלי של ההיסטוריה העולמית. שיח כזה, הנסמך על מחקריהם של היסטוריונים, סוציולוגים ואנשי מדע המדינה, רואה בשואה אירוע שגם אם הוא קיצוני ויוצא דופן הרי הוא נמצא במובנים מסוימים בקצהו של רצף היסטורי וקונספטואלי לצד אירועים אחרים של רצח עם, טיהורים אתניים ואללימות פוליטית המונית.⁵ שהרי חלק מהמאפיינים המבניים המרכזיים של השואה נמצאים גם באירועים אחרים, גם אם בצורה הרבה פחות קיצונית. כך, לדוגמה, אפשר להצביע על האלימות הרחבה המתאפשרת במסגרת של שיח ביטחון פרנואידי שבו היו אחוזים באופן מעוות הנאצים וגם משטרים רצחניים אחרים. כמו כן, אפשר להצביע על הסכנה הטמונה במושג "מצב חירום", אשר עלול לספק הצדקה חוקתית לביצוע פשעים פוליטיים רדיקליים, כפי שאכן התרחש בזמן השואה; שהרי הנאצים מעולם לא ביטלו את חוקת ויימאר אלא רק הרחיבו כמעט ללא גבול את סעיף מצב החירום שנכלל בה.

אך יותר מכול מצביעים חוקרים על הסכנה הגלומה במדינת הלאום המודרנית, כשהיא מופיעה כמסגרת פוליטית ללאומיות אתנית אשר מתקשה מאוד להתמודד עם קבוצות מיעוט אתניות, דתיות או אחרות שאינן משתייכות לקבוצה ההגמונית. מדינות כאלה נוטות להפעיל בנסיבות היסטוריות מסוימות אמצעים מגוונים של אלימות "מטהרת" כלפי המיעוט האתני או הדתי ה"זר". המדינה הנאצית מימשה את כל מנעד האפשרויות שיש ברשותן של מדינות

5. על כך ראו לדוגמה - Mark Levene, *Genocide in the Age of the Nation*, London: I. B. Tauris, 2005; Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005; Eric D. Weitz, *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2005; Dirk A. Moses (ed.), *Empire, Colony, Genocide: Conquest, Occupation, and Subaltern Resistance in World History*, New York: Berghahn Books, 2008; Donald Bloxham, *The Final Solution: A Genocide*, Oxford: Oxford University Press, 2009

ברדיפת מיעוטיהן - מתחיקה מפלה ושלילת מעמד אזרחי, דרך טיהורים אתניים רחבי היקף וגירושים המוניים, ועד רצח המוני והשמדה טוטלית. תפיסת "קהילת הלאום" (Volksgemeinschaft) הנאצית היא גילום קיצוני של לאומיות אתנית המתנסחת במושגים גזעניים ומתירה צורות רדיקליות של אלימות.

על אותו רצף היסטורי נמצאים גם מקרים אחרים של רצח עם, כמו רצח העם הארמני בידי הטורקים בזמן מלחמת העולם הראשונה; רצח בני הטוטסי בידי בני ההוטו ברואנדה בשנת 1994; ואף פשעי המלחמה שבוצעו בעיקר בידי הסרבים נגד האוכלוסייה המוסלמית בבוסניה והאוכלוסייה האלבנית בקוסובו בשנות התשעים של המאה העשרים. לכל אחד מאירועים אלו מאפיינים משלו ורמת רצחנות ואלימות משלו. פשעים אלו נכללים בחלקם בקטגוריה של טיהורים אתניים, ואחרים אף הגיעו לחומרה של רצח עם (כמו הטבח בסרבניצה). אין ספק שהשואה היא אחד האירועים הקיצוניים שבהם, אם לא הקיצוני ביותר; ואף על פי כן, לכל האירועים אלו היבטים מבניים משותפים וסוג של היגיון פנימי משותף. השואה והנכבה, כמו אירועים רבים אחרים בהיסטוריה העולמית - גם אם אלו אירועים שונים מאוד זה מזה ואינם בני השוואה מבחינת היקף האלימות והרצח שבוצעו במסגרתם - נמצאים במובנים מסוימים על רצף היסטורי וקונספטואלי אחד. שיח הרצפים מאפשר מחשבה אנלוגית לא רק במישור של זיכרון האירועים אלא אף ברמת ההבנה ההיסטורית שלהם, בעיקר סביב סוגיות הקשורות בפוטנציאל האלימות הרדיקלית הטמון בלאומיות האתנית ובמדינת הלאום המודרנית. על פי שיח זה, השואה והנכבה מאופיינות שתיהן באלימות לאומנית מטהרת. אין במסגרת קונספטואלית והיסטורית זו למצות אף אחד משני האירועים, כמובן, ואין כוונתה לטשטש את ההבדלים העצומים ביניהם. עם זאת, היא מציעה דרך לעסוק בשואה ובנכבה יחד מתוך פרספקטיבה היסטורית גלובלית. נדמה בעינינו ששיח אנלוגי מהסוג הזה נמצא בקצה מנעד האופציות הדיסקורסיביות הקיימות היום בישראל ביחס לדיון המשותף בשואה ובנכבה.

ספר זה, שהחל כאמור כבדיקה של אפשרות לדיון משותף יהודי וערבי בשואה, הפך לחיבור הסוקר את מנעד אפשרויות העיסוק בשואה ובנכבה יחד, ובוחר היבטים שונים הקשורים בו. כפי שציינו בתחילת הדברים, משתתפי הספר נענו להזמנה כללית מאוד, שבה התבקשו להתייחס במסגרת של מסה או של מאמר מדעי לאופציה של יצירת מרחב אזרחי משותף לשני הלאומים בקשר לשואה. אחרים מהכותבים נטו לכיוון של שיח היררכי ואחרים נטו לכיוון של שיח אנלוגי, ומשום כך הספר מכיל טווח עמדות רחב שבין ההיררכי לאנלוגי. ואולם, כמעט בכל המאמרים בו ניכרים, בצורות שונות ובמינונים שונים, ארבעת סוגי השיח שסקרנו כאן, ולעתים מובעת ביקורת על מי מהם. כאמור, הספר עוסק באופנים שבהם המרחב הישראלי מאפשר ליהודים ולערבים לעסוק בשואה ובנכבה יחד.

אולם מצד מבנהו, הספר מתקדם בסדר הפוך לסדר שבו הוצגו מבני השיח השונים: הוא מתחיל מהאופציות האנלוגיות ביותר ומסיים באופציות הנוטות לכיוונים היררכיים, ואף כולל חיבורים המעמידים בספק את עצם הדיבור המשותף. הספר נפתח במאמר מבוא פרדיגמטי מאת העורכים. המאמר מצביע על הצורך בדיון משותף בשני העברים הטראומטיים של שני העמים, ומציע מסגרת קונספטואלית לכינון ספירה ציבורית משותפת לדיון כזה עבור פלסטינים ויהודים. הוא מתאר את השיח האזרחי, השיח האמפתי והשיח האנלוגי-היסטורי, ומציג את דמות הפליט כדמות היסטורית ואתית משותפת לשני העמים, אשר מציבה אתגר מוסרי ופוליטי בפני החשיבה הלאומית המדירה, דמות המעודדת דווקא חשיבה דו־לאומית.

מאמרו המקיף של חנן קָּבֵר, אשר עוסק בשירו של אבות ישורון "פסח על כוכים", משתייך גם הוא באופן מובהק לתחום האנלוגי. בעקבות ישורון טוען חבר שמנקודת מבט יהודית אי־אפשר להפריד את הדיון בשתי הטראומות, והוא מאמץ בפרשנותו מודל של "זיכרון רב־כיווני" מתוך פרספקטיבה דו־לאומית ועיסוק במובנה של "הטלטלה האמפתית" ביחס לשתיהן.

מאמריהם של מרזוק אלחלבי ושל אנטואן שלחת בודקים את אפשרות השיח המשותף מהכיוון הפלסטיני. אלחלבי מבקש לטעון שדווקא בנרטיבים הלאומיים של הטראומה, היהודי והפלסטיני, טמון פוטנציאל לפיוס – אם הקושי העצום הכרוך באימוץ כל אחד מהם יוליד גם הכרה בטראומה של הזולת, שהוא גם האויב. שלחת אורג קווים ביוגרפיים שונים שלו עצמו, הקשורים לזיכרון הנכבה ולהשתקתה, עם קריאה בשני חיבורים מאת יוצרים יהודים ישראלים שתרגם לערבית – המחזה גטו מאת יהושע סובול והספר לנצח את היטלר מאת אברהם בורג. נקודת המוצא של סלמאן נאטור גם היא ביוגרפית: ביקור במחנות הריכוז בוכנוולד וזקסנהאוזן בשנת 1977, אשר טלטל אותו עמוקות וחיבב אותו להתמודד ישירות עם שואת העם היהודי. אך מסתו היא גם קריאת תיגר מהדהדת על הנחות היסוד של השיח ההיררכי ועל החובה לקבל את הפרשנות הציונית של השואה. תביעתו היא תביעה אתית בלתי מתפשרת להכרה, לנשיאה באחריות ולתיקון של אסון הנכבה מן הצד היהודי. זו מסה הקוראת לדיון אנלוגי מוחלט, על כל המשתמע מכך.

מאמרו של אמל ג'מאל ממשיך גם הוא בכיוון האנלוגי. ג'מאל טוען שאת המבנה הפוליטי והאזרחי ואת התודעה הלאומית יש לכוון על יסוד של פליטות אפיסטמולוגיות, כדי למנוע מצבים של פליטות היסטורית ממשית ולתקן אותם. במאמר שעוסק בתפיסת "מצב החירום" של ולטר בנימין מבקש אמנון רז־קרקוצקין להבין את ייחודו של כל אחד מהאירועים – השואה והנכבה – כדי לכוון תודעה היסטורית אתית של "מובסים". תודעה היסטורית כזאת יש בכוחה לפרק את הברית ה"נוצרית-יהודית" שנוצרה לאחר השואה, ואשר מטבע הדברים מודרים מתוכה המוסלמים, שסיפורם נשלל.

מסתו של גבריאל מוצקין היא מעין קו פרשת מים בין הכיוון האנלוגי לכיוון ההיררכי. המסה, שנקודת המוצא שלה היא ילדותו בארצות הברית, מבקשת לנסח מחדש ובאופן מקורי את הזיקות שבין שני הזיכרונות הטראומטיים מתוך הבלטה של ההבדלים ביניהם.

מסתו של אלחנן יקירה מבקרת בחריפות את הנחות היסוד של כל שיח אנלוגי. המסה בודקת את היחס שבין פרטיקולריזם לאוניברסליזם בזיכרון השואה, וטוענת שכל עיסוק "אזרחי" בשואה, כפי שאף הוצע ב"קול קורא", מסלף מניה וביה את משמעותה הפרטיקולרית.

אסתר ובמן ומאיר ליטבק מבטאים עמדה ביקורתית חריפה כלפי השיח הפלסטיני. הם בודקים מופעים שונים של שיח השואה בעולם הערבי ומגיעים למסקנה שזהו שיח שהוא ברובו חלק משיח אנטי-ציוני ובמקרים רבים גם אנטישמי – בניגוד למסקנתו של ז'ילבר אשקר בספרו הידוע הערבים והשואה.⁶ טענתם היא ששיח זה נטוע כל כולו בסכסוך, ועד שזה לא יפתר קשה לצפות שהשיח הערבי בנושא השואה ישתנה.

חוקרת ספרי הלימוד סמירה עליאן בודקת במאמרה הביקורתי כיצד השואה מיוצגת ונלמדת בספרי הלימוד של פלסטינים בשטחי ישראל ובשטחי הרשות הפלסטינית. בין השאר היא מגיעה למסקנה שהאי-התמודדות עם נושא השואה בבתי הספר הפלסטיניים אינה מעידה על הכחשתה אלא על כעס הנובע מאי-עיסוק מקביל בנושא הנכבה.

מאמרה של מיה כהנוב, פסיכולוגית פוליטית, חוזר אל קבוצת המפגש שהתקיימה במכון ון ליר ובוחר באופן ביקורתי את תנאי האפשרות של קיום דיאלוג אמתי בין שתי הקבוצות. מאמר זה הוא ביקורת חריפה על השיח האזרחי ההיררכי שעליו הושתתה עבודת קבוצת המפגש.

מאמרו של איסמאעיל נאשף עוסק בעיקר בנכבה ומציג ביקורת תיאורטית יסודית של יחסי כוח וזיכרון. למעשה, נאשף קורא קריאת תיגר יסודית על עצם הרעיון של שותפות בין כובש לנכבש בדרך לפיוס שהספר מציע.

מאמרו של אסף שגיב חותם את הקובץ, והוא מבקש דווקא לצעוד אל מעבר לטראומה ולמיתוס הקורבנות של שני הצדדים כדי לכונן פוליטיקה רציונלית יותר המבוססת על לאומיות גאה וחיובית.

אין לנו ספק שאנו נוגעים בספר זה בעצבים החשופים ביותר של שני העמים, ואף בסוגיות שיכולות להיות קשות וכואבות עבור רבים מבני שני העמים שהטראומה עדיין חקוקה בבשרם. ייתכן שמקצת המאמרים, ובהם גם המבוא הזה, יהיו קשים

6. Gilbert Achcar, *The Arabs and the Holocaust: The Arab-Israeli War of Narratives*, trans. from the French G. M. Goshgarian, New York: Metropolitan Books, 2010

ומאתגרים לקריאה לרבים מן הקוראים. למען האמת, כמה מהמאמרים עוררו אפילו בנו כעס והתנגדות (לא בהכרח אותם מאמרים). הספר אינו "מאוזן" במובן המקובל, והוא מציג עמדות שונות ומגוונות מאוד של כותבים פלסטינים ויהודים ביחס לסוגיות הנידונות. גם אנו עצמנו, העורכים, אשר באים מרקע לאומי שונה ואשר מטבע הדברים קרובים כל אחד אצל קהילתו - על זיכרונותיה, קשייה, רגישויותיה ושאיפותיה - מתבוננים באירועים ובמשמעותם בעיניים אחרות. יתר על כן, אנו באים מרקע אקדמי ודיסציפלינרי שונה מאוד, ומשום כך העריכה המשותפת שלנו, אף שהייתה מאתגרת ומפרה, ואף חברית מאוד, לא הייתה תהליך מובן מאליו. היה עלינו להתפשר ולמצוא ניסוחים שיתקבלו על דעת שנינו, בידיעה שאילו כתב כל אחד מאתנו לברו את המבוא ואת הפרק המשותף, ואילו ערך לברו את הספר, היה אולי מנסח את הדברים אחרת. ואף על פי כן, רעיון השותפות החברית ביצירה של מרחב ציבורי שוויוני משותף ליהודים ולפלסטינים, אשר יבוא לידי ביטוי מלא הן בעריכת הספר והן בתכנון, נראה לנו חשוב ביותר. בעיני שנינו זהו ערך עליון של ממש, ובסופו של דבר המבוא עצמו והספר בכללותו משקפים את עמדותינו המשותפות ואת עצם מחויבותנו הבלתי מתפשרת לשותפות שבסיסה העקרוני הוא חשיבה דו-לאומית.

חובה נעימה היא לנו להודות לרבים מאוד שסייעו בהוצאת הספר לאור. כפי שנכתב בראשית המבוא, הספר הוא המשכו הלא ישיר של פרויקט שהתקיים במכון ון ליר, שבמסגרתו נפגשו יהודים וערבים לעיסוק משותף בנושא השואה. תודתנו נתונה לכל משתתפי הקבוצה, ובעיקר להיפא סבאג, שניהלה את הקבוצה וגם דרבנה אותנו בהכנת הספר, לפרופ' מוניק אקמן, שהייתה מיוזמות הקבוצה, ולמנחי הקבוצה סאיד תלי ומיכל לוי. תודה מיוחדת אנו חבים לקרן היינריך בל ולירון בומה מנהלה באותה העת, על התמיכה בפרויקט החינוכי ובפרסום הספר. רבים סייעו בידינו בעצה ובהכוונה במהלך העבודה על הספר ולכולם נתונה תודתנו. במיוחד אנו מבקשים להודות לנביה בשיר, לפרופ' אמנון רז-קרקוצקין, לד"ר עאדל מנאע, לפרופ' אלון קונפינו, לאלטייב ע'נאים, לד"ר דימיטרי שומסקי ולפרופ' יהודה שנהב - על ההשראה, על התמיכה, על ההעשרה ועל הקריאה הקפדנית. כמובן, הספר לא היה רואה אור אלמלא העבודה המאומצת והמקצועית לעילא של הוצאת הספרים של מכון ון ליר בראשותה של ד"ר טל כוכבי. אנו מבקשים להודות לה מקרב לב על העידוד ועל הטיפול המסור והמקצועי בספר. כן אנו מבקשים להודות לראש המכון פרופ' גבריאל מוצקין, לד"ר עדו ליטמנוביץ', לאחראית תחום העריכה רונית טפיירו, למפיקה האחראית יונה רצון ולעורכות הלשון הקפדניות חמוטל לרנר ונעמה פנחסי. לבסוף, אנו מודים לאנשי הוצאת הקיבוץ המאוחד על שותפותם בהוצאת הספר לאור. יבואו כולם על הברכה והתודה.

מאי 2014, אל-קודס/ירושלים